

için Hammâd'ın yanına gizlice girdiklerini söyler. Bazı iddialara göre ise Hammâd, Kûfe Mürcie ekolünün reisi olması için kendisine teklif edilen 40.000 dirhemi almak amacıyla Mürcie mezhebine girmiştir (a.g.e., I, 304; Yahyâ b. Ma'în, II, 132). Ancak ilk dönem kaynaklarında Hammâd'ın zengin olduğuna dair yer alan bilgiler bu iddianın haklılığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Hammâd'ın, "Tevhide inandıktan sonra farzları terketmenin sakıncası yoktur" şeklindeki aşırı Mürcîî anlayışı benimseydiğine dair bir bilgi yoktur. Bir rivayete göre Hammâd Basra ziyaretinden Kûfe'ye dönünce, "Basralılar'ı nasıl buldun?" sorusuna, "Onlar aramızda konaklamış bir grup Şamlıdır" cevabını verir. İbn Sa'd bu sözü, "Hz. Ali konusunda onlar bizim gibi düşünmez" şeklinde yorumladıktan sonra Hammâd'ın Mürcîî olduğunu kaydeder (eṭ-Ṭabaḳât, VI, 333). İbn Sa'd'ın bu ifadesini, Hammâd'ın hemşehrisi ve çağdaşı Kûfe Kadısı Muhârib b. Disâr'la ilgili olarak söyledikleriyle (a.g.e., VI, 307) birleştiren onun Hammâd'ı da Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumunu tehir (ircâ) eden, iman ve küfürlerine hüküm veremeyenler anlamında ilk Mürcie'den saydığı anlaşılır. Zehebî, Hammâd'ın Mürcîîliği'ni ibadetleri imandan saymama ve imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik olarak görme şeklinde tanımlanan "fukaha Mürcîîliği" olarak nitelendirir ve Ehl-i sünnet'in yerleşik görüşüyle bu görüş arasında lafzî olmaktan öteye gitmeyen bir farklılık bulunduğunu belirtir (A'lamü'n-nübelâ, V, 233). Nitekim bu anlayışı Ebû Hanîfe'nin de benimsediği bilinmektedir. İbn Abdülber, Ebû Hanîfe'nin Mürcie anlayışını Hammâd'dan aldığını söylerken (Câmi'ü beyâni'l-ilm, II, 253) bunu kastetmiş olmalıdır.

Kaynakların verdiği sınırlı bilgiler arasında Hammâd'ın zengin ve cömert olduğu, ramazanda kalabalık misafir gruplarına iftar verdiği, etrafındaki fakir ve kimsesizleri devamlı gözettiği, giyim ve kuşamına özen gösterdiği ve onuruna düşkün olduğu rivayetleri de bulunur (Zehebî, V, 234-238; İbnü'l-İmâd, I, 157). Hicaz, Basra ve Rakka gibi şehirlere olan kısa süreli yolculukları dışında ömrünün büyük bir kısmını Kûfe'de geçirdiği anlaşılan Hammâd'ın 119'da (737) vefat ettiğine dair bazı rivayetler varsa da kaynakların çoğu 120 (738) yılında birleşmektedir. Oğlu İsmâil'in de meşhur âlimlerden olduğu bilinmektedir (Ebû Şeyh, I, 154; Ebû Nuaym, I, 248-249).

BİBLİYOGRAFYA :

Tirmizî, *Sünen* (nşr. İbrâhîm Atve İvâz), Kahire 1395/1975, V, 741; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, VI, 251, 272, 276, 307, 332-333; Yahyâ b. Ma'în, *eṭ-Târîh*, II, 131-132; Buhârî, *eṭ-Târîhu'l-kebir*, III, 18; İcîf, *eş-Şikâat*, s. 131-132; Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, III, 31, 492; Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye*, s. 98; Vekî, *Aḥbârü'l-kuḳdât*, III, 24, 31; Ukaylî, *eḳ-Ḍu'afâ*, I, 301-307; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ta't'dil*, III, 146-148; İbn Hibbân, *eş-Şikâat*, IV, 159-160; a.m.f., *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 74, 299, 338; II, 260, 270; III, 68, 124; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 653-656; Ebû Şeyh, *Ṭabaḳâtü'l-muḥaddîsin bi-İşbahân* (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bendârî - Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1989, I, 93-96, 112, 154; İbn Şâhin, *Târîhu esmâ'i's-şikâat* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), Beyrut 1406/1986, s. 28, 101; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 285; Ebû Nuaym, *Zikru aḥbârî İşbahân* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 46, 50, 51, 166, 248-249, 340-342; Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Aḥbârü Ebî Hanîfe ve aşhâbih*, Beyrut 1976, s. 6, 7; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 333-334; İbn Abdülber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm* Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), II, 253; Mizî, *Teḫzîbü'l-Kemâl*, VII, 269-279; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, V, 231-239; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḳdiyye*, II, 150-152; İbn Hacer, *Teḫzîbü'l-Teḫzîb*, III, 16-18; X, 333-335; Mahmûd el-Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-aḫyâr min fuḳahâ'ti mezhebi'n-Nu'mân el-Muḫtâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3401, vr. 15; Temîmî, *eṭ-Ṭabaḳâtü's-seniyye*, III, 186-187; Haskefî, *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Halep 1962, s. 134; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, I, 157; M. Rewâs Kal'acî, *Mevsû'atü fikhî Hammâd b. Ebî Süleymân (Mevsû'atü fikhî Muḫammed b. Certî eṭ-Ṭaberî* içinde), Beyrut 1994, s. 4-28; Sezgin, *GAS* (Ar.), I, 22; Mehmet Özgü Aras, *Ebû Hanîfe'nin Hocası Hammad ve Fikhî Görüşleri*, İstanbul 1996; Wensinck, *el-Mu'cem*, VIII, 65; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DA*, X, 135.

M. ÖZGÜ ARAS

HAMMÂD b. İSHAK

(حماد بن إسحاق)

Ebû İsmâil Hammâd b. İshâk b. İsmâil el-Ezdî el-Bağdâdî el-Mâlikî (ö. 267/881)

Mâlikî fakihî ve muḥaddis.

199'da (815) Basra'da doğdu. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem'in (ö. 179/795) soyundan olup Irak'ta Mâlikî mezhebinin yayılmasında önemli hizmeti geçen tanınmış bir aileye mensuptur. Ebû'l-Abbas İbnü'l-Muazzel'den fikh tahsil etti. Eserlerinden en çok faydalandığı âlim Yakûb b. Şeybe'dir. Hadis ilminde sika kabul edilen Hammâd'ın bu sahadaki hocaları arasında Müslim b. İbrâhîm el-Ferâhidî, Ka'nebi, İsmâil b. Ebû Üveys, Ebû Mus'ab ez-Zührî ve Ebû Muhammed el-Hakemî sayılabilir. Oğlu İbrâhîm, Kâdî Hüseyin b. İsmâil el-Mehâmîlî, Ebû Bekir

Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî gibi muḥaddisler onun talebeleri arasında yer alır.

Abbâsî halifeleri yanında müstesna bir yeri olan Hammâd, Halife Mühtedî-Billâh döneminde (869-870) Bağdat kadılığı yaptı. Ekseriya fukaha ile birlikte Halife Mühtedî-Billâh'ın huzurunda bulunurdu. Ancak Mütevekkil-Alellah'ın Mekke'deki oğlu Ebû Ahmed el-Muvaffak ile olan yazışması sebebiyle halife onu kırbaçlattır-
dı ve bir katır üzerinde Sâmerâ'da do-
laştırtıp teşhir ettikten sonra Ahvaz'a sü-
güne gönderdi (255/869). Hammâd 3 Re-
ceb 267 (7 Şubat 881) tarihinde Sûs'ta ve-
fat etti.

Hammâd'ın günümüze ulaşan ve tek yazma nüshası Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de bulunan (Mecmau, nr. 54, vr. 62-100) *Teriketü'n-nebi* adlı eseri Ekrem Ziyâ el-Ömerî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Eserde Hz. Peygamber'in yiyecek ve içecekleri, sahip olduğu hayvanlar, silâhları, elbisesi, ev eşyası ve hizmetçileri hakkında bilgi verilmektedir. Hammâd'ın ayrıca *el-Muḥâdene* ve *Kitâbü'r-Red 'ale's-Şâfi'* adlı iki önemli kitaptan başka diğer bazı eserler de yazdığı kaynaklarda zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hammâd b. İshak el-Ezdî, *Teriketü'n-nebi ve's-sübülü'lle'ti veccehehâ fihâ* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Beyrut 1404/1984, nâşirin mukaddimesi, s. 5-42; Vekî, *Aḥbârü'l-kuḳdât*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 268; III, 280; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 159; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 513, 548, 549, 551, 559; II, 181-182; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, V, 60; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XIII, 16; Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 151; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-muḫzeb*, I, 341; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 152-153; Brockelmann, *GAL*, II, 663; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifin*, IV, 72; Sezgin, *GAS*, I, 302; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 271; Ch. Pellat, "İbn Dirham", *EP Suppl.* (Ing.), s. 384-385.

SAFFET KÖSE

HAMMÂD er-RÂVİYE

(حماد الراوية)

Ebû'l-Kâsim Hammâd b. Ebî Leylâ Sâbûr b. el-Mübârek er-Râviye ed-Deylemî el-Kûfî (ö. 160/776-77 [?])

Eski Arap şiirinin önemli râvi ve derleyicilerinden.

75 (694) yılında Kûfe'de doğdu ve orada yetişti. Aslen İranlı olup Miknef b. Zeyd el-Haylî et-Tâi'nin (veya Benî Şeybân yahut Bekir b. Vâil) âzatisidir. Babası Sâ-

bûr (Meysere veya Hürmüz), İran'ın Deylem beldesinden Kûfe'ye getirilmiş esirlerden olduğu için Deylemî nisbesiyle anılır. Ezberinde Câhiliye devrine ve İslâmî döneme ait çok sayıda şiir bulunduğundan kendisine "Râviye" (büyük râvi) denmiştir. Rivayete göre Halife II. Velîd Hammâd'a Râviye unvanını nasıl aldığını sormuş, Hammâd da birçok şairin şiirlerini ezberlediğini, aynı zamanda kendisine okunacak bütün şiirlerin kimlere ait olduğunu bileceğini söylemiş ve alfabenin her harfi için kıtalar hariç Câhiliye devrine ait 100 uzun kaside okuyabileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Velîd şiir okumasını istemiş, dinlemekten yorulunca da onu dinlemek üzere bir başkasını görevlendirmiştir. Hammâd'ın bu sırada 2900 kaside okuduğu ve halifenin kendisine 100.000 dirhem verdiği kaydedilmektedir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 71).

Gençlik yıllarında, müstehcen şiirleri ve uygunsuz davranışlarıyla dikkat çeken Hammâd Acred ve Hammâd b. Zibrikân'la arkadaşlık eden Hammâd er-Râviye şairlerle birlikte içkili eğlence toplantılarında şiir okuyarak vakit geçirirdi. Lâubali yaşıyışları sebebiyle bu üç Hammâd zındıklıkla itham edilmişti. Ayrıca onun hırsızlık yapan bir grubun içinde yer aldığı, bir evden çaldığı eşya arasında ensar şairlerinin şiirlerini ihtiva eden bir defter bulunduğu, bu şiirlerin hepsini ezberlediği ve daha sonra kendini tamamen şiire verdiği belirtilmektedir. Hızla gelişmekte olan, hatta Basra ve Kûfe ekolleri arasında rekabet konusu haline gelen gramer çalışmalarında hiç ilgilenmeyen Hammâd, Basra ekolü kurucularından Ebû Amr b. Alâ tarafından çok itibar görmüştür. Yûnus b. Habîb'in, Hammâd'ın gramer, aruz ve fasih dil hakkında fazla bilgisi olmadığını söylemesine karşılık rakibi olan Mufaddal ed-Dabbî onun bu konularda geniş bilgi sahibi olduğunu belirtmiştir.

Hammâd er-Râviye Tırmâmâh, Kümeyt el-Esedî, Ömer b. Ebû Rebîa, Küseyyir, Ferezdek, Cerîr b. Atıyye, Zürrumme gibi şairlerle görüştü ve çölde seyahatler yaparak Suriye'ye gitti. Böylece ahhâr, ensâb, eyyâm'ı-Arab ve tarih gibi konularda kendini yetiştirerek Emevî halifelerinin, özellikle de II. Yezîd ile II. Velîd'in ve diğer devlet adamlarının maddî ve mânevî desteklerine mazhar oldu. Ancak Yezîd'e bağlılığı sebebiyle Hammâd'a sempatiyle bakmayan kardeşi Hişâm b. Abdülmelik halife olunca Hammâd ortalar-

da görünmedi ve münzevi bir hayat geçirmek için Irak'a gitti. Ancak Irak Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî (veya Hâlid b. Abdullâh el-Kasrî) vasıtasıyla Halife Hişâm'dan aldığı davet üzerine yeniden saraya dönerek rahat bir hayata kavuştu. Bu dönemde çeşitli meclislerde Câhiliye devri ahhâr, eyyâm ve ensâbıyla ilgili bilgiler veren Hammâd'ın Emevîler'in çöküşünden çok etkilendiği, daha sonra Abbâsî Halifesi Mansûr'un yanına gittiği, fakat beklediği ilgiyi göremeyince 155 (772) veya 156'da (773) tekrar Kûfe'ye döndüğü bilinmektedir. Hammâd'ın vefatıyla ilgili olarak kaynaklarda 155-158 (772-775) yılları arasında çeşitli tarihler verildiği gibi, Abbâsî Halifesi Mehdi-Billâh'ın (775-785) halifeliğinin ilk yıllarına yetiştiği ve muhtemelen 160 (776-77) tarihinde veya biraz sonra öldüğü de nakledilmektedir. Ölümü üzerine Muhammed b. Künâse'nin bir mersiye söylediği kaydedilir.

Talebeleri arasında, aynı zamanda râvisi olan Heysem b. Adî, büyük râvilerden Halef el-Ahmer ve el-Aşma'ıyyât'ındaki İmrûülkays'a ait şiirleri kendisine borçlu olan Asmaî gibi simaların bulunduğu Hammâd'ın eski Arap şiirini ve *Mu'allağât*'i ilk derleyen râvi olduğu belirtilmektedir. Ancak *Mu'allağât*'i ilk defa Hammâd'ın mı yoksa ondan önce bir başkasının mı derlediği, bu şiirlere bu adı kimin verdiği, sayısını kimin tesbit ettiği belli değildir. Bu hususta bilinen odur ki Hammâd *Mu'allağât*'i diğer eski Arap şiirleri arasında ve onlardan ayırmadan rivayet ettiği için derlenmesinde en azından onun rivayetlerinden de faydalanılmıştır.

Hammâd'ın şiir derlemesi yazıdan çok hâfizaya dayanıyordu. Zira hicretten sonra en az bir buçuk asırlık bir devrede ancak hâfizaya yardımcı olarak kullanılabilen Arap yazısı, günümüzde mevcut sisteminin esaslarını II. (VIII.) yüzyılın ortalarında kazanabildiğinden dil ve edebiyatta dair eserlerin yazıyla tesbitinin III. (IX.) yüzyılın başından itibaren yaygınlaştığı kabul edilir. Bu sebeple önceleri bir sanatkârın şiirleri râvinin hâfızası sayesinde derlenip korunuyor ve nesilden nesile intikali sağlanıyordu. Sadece bir şairin manzumelerini nakleden râvilerden başka bir kabilenin şairlerine ait bütün şiirleri ezberleyen râviler de yetişmiş ve bunları, hâfizalarındaki şiirlerin sayısı hakkında menkûbeler nakledilen râviyeler takip etmiştir. Hammâd da bunların ilkerinden ve en önemlilerinden biridir. Ancak

Hammâd er-Râviye hakkında Mufaddal ed-Dabbî tarafından ileri sürülmüş çok ağır ithamlar da vardır. Mufaddal'a göre Hammâd şiirleri düzeltilemeyecek kadar bozmuştur. Kendisine bununla, Hammâd'ın rivayette yaptığı hataları mı yoksa dil ve gramer yanlışlıklarını mı kastettiği sorulunca da onun Arap şiirlerini, şairlerin üslûplarını, kullandıkları mazmunları bilen bir kimse olduğundan herhangi bir şairin tarzına benzer şiirler söyleyerek bu şairin şiirlerine karıştırdığını ve bunların kendisinden nakledilerek her tarafa yayıldığını, böylece eski şairlerin şiirlerinin karışıp bozulduğunu ifade etmiştir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 89). Her ne kadar Hammâd gibi râvilerin rivayet ettikleri şiirlerde bazı tasarruflarda buldukları, hatta bizzat nazmettikleri bazı parçaları eski şairlere, onların şiirlerini de kendilerine isnat ettikleri kabul edilebilirse de bunların ayrı üslûp sahibi birtakım şairler icat ederek onlar adına şahe-serler nazmedebilecekleri düşünülemez (Çetin, s. 56-57). Ayrıca gerek Mufaddal'ın gerekse başkalarının Hammâd aleyhinde söylediklerinin tamamen doğru olamayacağını gösteren sebepler de vardır. Meselâ aralarında hemşehrilik bağı bulunan Hammâd ile Mufaddal siyasî bir rekabete girişmişler ve bu rekabet daha sonra husumet derecesine varmıştır. Mufaddal'ın öğrencilerinin Hammâd aleyhinde naklettikleri rivayetlerin de körüklediği bu rekabetin bir başka sebebi Hammâd'la Mufaddal arasındaki bilgi ve kabiliyet farkıdır. Mufaddal'ın başta gelen özelliği güvencilik bir râvi olmasıydı. Buna karşılık Hammâd Arap dili ve bu dilin inceliklerini yanı sıra şiir, edebî sanatlar ve şairler gibi konularda ondan çok daha üstündü. Ayrıca Emevî sempatiçanı olması sebebiyle Hammâd'ın bu hânedan mensupları tarafından ilgi ve destek görerek saraya davet edilmesi, Abbâsîler'e meyyal olan Mufaddal'ın kıskançlık duygusunu kamçulamıştır.

Basra ve Kûfe şehirleriyle Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki rekabetin de Hammâd aleyhinde söylenenlerde payı vardır. Bu şehirlere ve bu mekteplere mensup olan âlim ve râviler birbirlerini övüp destekliyor, rakip şehir ve mektepten olanları da yeriordu. Nitekim Kûfeli aleyhindeki sözleriyle tanınan râvilerden Basralı Riyâşî kendilerinin Arapça'yı saf Araplar'dan, Kûfeli'lerin ise yerleşik Araplar'dan öğrendiklerini, dolayısıyla onların dilinin fasih olmadığını belirtmekte (İbnü'n-Nedîm, s. 58), Ebû Hâtim es-Si-

cistânî de Kûfeliler arasında Kur'an'ı ve Arap dilini iyi bilen kimselerin bulunmadığını ileri sürerek Ali b. Hamza el-Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ gibi Kûfeli âlimlerden kıraat ilmine dair bir şey rivayet etmediğini söylemektedir (Ebû't-Tayyib el-Lugavî, s. 90). Yine Basralı olan Ebû Ubeyde'nin, Halef el-Ahmer'den, "Hammâd'a kendi uydurduğum şiirleri verir, ondan otantik şiirler alırdım; o da bunları ahmaklığından kabul ederdi" şeklinde naklettiği sözü de bu nevi rekabet ve taassubun tesiriyle uydurulmuş bir rivayet gibi kabul etmek gerekir. Bu rekabet Hammâd ile talebesi Basralı Asmaî arasında da kendini göstermiş, ancak husumet noktasına varmamıştır. Nitekim Asmaî, İmru'ülkays'ın divanı ile *el-Aşma'îyyât* adlı eserinde derlediği şiirlerin büyük bir kısmını Hammâd'dan rivayet etmiştir. Ebû Amr eş-Şeybânî de iki dost olan Ebû Amr b. Alâ ile Hammâd'ın birbirlerinin lehine konuştuklarını ifade etmektedir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 73). Basralı olan Ebû Amr'ın Hammâd hakkındaki bu değerlendirmesi de ayrı bir önem taşımaktadır.

Abdülhakîm Mustafa İbrâhim, Hammâd'la ilgili olarak *Mevkûfû'n-naqdî'l-'Arabî min Hammâd er-Râviye* adıyla bir çalışma yapmıştır (baskı yeri yok, 1981).

BİBLİYOGRAFYA :

Cumahî, *Fuḥūlū's-şu'arâ*, I, 48-49; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1375/1955, s. 72-73, 90; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, VI, 69-95; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Flügel), s. 58, 91-92; Şerif el-Murtazâ, *Emâli'l-Murtazâ* [baskı yeri yok], 1373/1954 (Dâru l-hyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), I, 131; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ* (nşr. M. Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 35-39; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, X, 258-266; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 206-210; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 157-158; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, III, 181; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü resâ'ili'l-'Arab*, Kahire 1356/1937, II, 397-400; Brockelmann, *GAL*, I, 11, 62; *Suppl.*, I, 34, 98; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), II, 105-106; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 271-272; Blachère, *Târîhu'l-edeb*, s. 121-135; Nâsiruddin el-Esed, *Meşâdirü's-şî'ri'l-Câhilî*, Kahire 1962, s. 169-171, 368-372, 437-451, 507-509; Sezgin, *GAS*, I, 366-368; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 52-53, 56-57; Nisar Ahmed Faruqi, *Early Muslims Historiography*, Delhi 1979, s. 44-48; Tâhâ Hüseyin, *Min Târîhi'l-edebî'l-'Arabî*, Beyrut 1981, I, 177-181; Ömer Feruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 81-82; Muhammed Bâkır Ulvân, "Meni'lezi ceme'a'l-Mu'allakât?", *Havliyyâtü'l-Câmi'ati'l-Tünisiyye*, sy. 8, Tunus 1971, s. 21-27; J. W. Fück, "Hammâd al-Râwiya", *El²* (İng.), III, 136.

ZÜLFİKAR TÜCCAR

HAMMÂD b. SELEME

(حماد بن سلمة)

Ebû Seleme Hammâd b. Seleme
b. Dînâr el-Basrî el-Hirakî
(ö. 167/784)

Muhaddis,
nahiv ve fıkıh âlimi.

90 (709) yılı dolaylarında doğdu; Humeyd et-Tavîl'in kız kardeşinin oğludur. Temîmoğulları'nın veya Kureyşliler'in mevâlâsı olduğu söylenmiş, "Hazzâz" (ipekçi) ve "Bezzâz" (kumaşçı) lakaplarıyla anılmıştır. Kaynaklarda baş örtüsü ticareti yaptığı zikredilir. Birçok defa evlendiği halde "abdâl" olduğu için bu vasfının gereği olarak çocuğu bulunmadığı ileri sürülmüşse de Zehebî bu durumu onun fizyolojik rahatsızlığıyla açıklamaktadır (*Târîhu'l-İslâm*, s. 150).

Hammâd tahsil hayatında pek çok tâbînden faydalanmış, Sâbit b. Eslem el-Bünânî, Katâde b. Diâme, Humeyd et-Tavîl, İbn Ebû Müleyke, Ebû Ma'bed İbn Kesîr gibi âlimlerden hadis, Âsım b. Behdele ve Abdullah b. Kesîr'den kıraat rivayet etmiştir. Özellikle Sâbit b. Eslem ve Humeyd et-Tavîl'den gelen rivayetler konusunda onun en güvenilir kişi olduğu kabul edilmektedir. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdi ve Süleyman b. Harb gibi isimler hadis; Haramî b. Umâre, Haccâc b. Minhâl, Şeybe b. Amr da bazı kıraat vecihleri rivayet etmişlerdir. Nahiv ve fıkıh tahsiline de önem verdiği anlaşılan Hammâd, nahivde Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb gibi meşhur âlimlerin kendilerinden faydalandığı otorite şahsiyetler arasında yer almıştır. Bazı kaynakların "Basra müftüsü" diye nitelendirdiği Hammâd b. Seleme vaaz ve irşad hizmetinde de bulunmuştur.

Buhârî, Hammâd'ın yalnız bir rivayetini sadece istişhâd* için kullanırken (bk. "Rikâk", 10) diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Ahmed b. Hanbel, Buhârî'nin bu tutumunu Hammâd'ın yaşlılığı ve bu sebeple hâfızasının zayıflaması ile açıklamış, Müslim'in de hâfıza bozukluğundan önce sadece Sâbit b. Eslem'den gelen rivayetlerini aldığını, onun dışındaki on iki rivayetini istişhâd için kullandığını, sika rîvâile muhalefet ettiği noktalarda ihtiyaten ona güvenmemek gerektiğini söylemiştir. İbn Hibbân ise bu konuda Buhârî'yi

tenkit etmiş, Abdurrahman b. Dînâr ve Şu'be b. Ayyâş gibi kişilerden hadis rivayet edip Hammâd'ı ihmal etmesini doğru bulmamıştır (Yâkût, X, 257).

İbn Sa'd Hammâd'ı sika olarak değerlendiren onun çok hadis rivayet ettiğini belirtmiş, bunlar arasında bazı münker hadislerin de bulunduğu dikkat çekmiştir. Amr b. Âsım Hammâd'dan on bin hadis yazdığını söylemekte, ayrıca Yahyâ b. Durays'ın hadis koleksiyonu arasında Hammâd'dan rivayet edilmiş bir kısmı mevkuf, bir kısmı maktû on bin hadis bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû'l-Hasan el-İclî ve Nesâî gibi hadis âlimleri Hammâd'ın sika olduğu görüşündedir.

Ebû Dâvûd, Hammâd'ın hadis rivayet ederken Kays b. Sa'd'a ait bir kitap dışında elinde herhangi bir metin bulundurmadığını, hadisleri ezberinden rivayet ettiğini belirtmiş, Hammâd b. Suheyb ise onun hadisleri ezberlemediğini, bazı rivayetlerin kitaplarına başkaları tarafından kaydedildiğini söylemiştir. Bu işin üvey oğlu İbn Ebû'l-Avcâ tarafından yapıldığı ileri sürülmüştür. Zehebî de Hammâd'ın hadis rivayet ederken hâfızasına güvenerek hareket ettiği görüşünü benimsemiş ve bu yüzden zaman zaman yanlış olduğunu kabul etmiş, ancak bundan dolayı onu suçlamanın doğru olmadığına da dikkat çekmiştir (ayrıca bk. HAMMÂD b. ZEYD).

İbadete, hayır yapmaya ve Kur'an okumaya düşkünlüğü, sünnete bağlılığı, bid'atçılara muhalefeti ve düzenli bir hayat yaşaması ile tanınan Hammâd b. Seleme devlet adamlarına karşı müstağni davranır, onların davetlerine icâbet etmez ve bunu başkalarına da öğütlerdi. Ahmed b. Abdullah el-İclî'nin babasından naklen kaydettiğine göre Hammâd hadis rivayetine başlamadan önce Kur'an-ı Kerim'i açarak yüz âyet kadar okurdu. Ders verdiği kimselerden hediye bile kabul etmez, Allah rızası gözetilmeksizin hadis öğrenmenin kendini aldatmak olduğunu söylerdi.

Hammâd b. Seleme, 19 Zilhicce 167 (13 Temmuz 784) tarihinde Basra'da mescidde namaz kılarak vefat etti. Bu tarih 165 ve 169 olarak da kaydedilmektedir.

Kaynaklarda Hammâd'ın bazı eserleri bulunduğu söz edilmekteyse de bunlardan sadece *Kitâbü's-Sünen*'in adı zikredilmektedir. Fıkıh bablarına göre dü-